

УДК 340.12

О. Литвинов, доцент кафедри філософії права, історії та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

Про культурно-світоглядні чинники деформацій правової держави

Ситуація, що склалася сьогодні в Україні, відзначається досить великою складністю політичного, економічного і загальнокультурного процесів. Це, звичайно, впливає і на процеси державотворення, де однією з головних проблем стає невідповідність проголошених гасел на розбудову правової та соціальної держави європейського типу наявній ситуації в країні, а також реальним крокам і взагалі діям, що демонструють багато років народів і світу її керманічі. Але констатація цього факту стала вже «загальним місцем» не тільки в публіцистиці, а й у наукових розвідках, не є тут винятком і юриспруденція. Тому необхідними є пошуки та аналіз конкретних причин такого загальмованого та перекрученого — відносно проголошених гасел — шляху, яким крокує наша країна. Іншими словами, слід від замовного оптимізму та компліментарної критики переходити до якнайбільш точного визначення того стану, в якому перебуває держава, максимально запобігаючи політичних симпатій та ідеологічних упереджень.

Є очевидним, що значною мірою причини, які гальмують наш поступ, мають походження культурно-світоглядне, і вони сформувалися та панували в історичні часи, що передували появі України незалежної. Як правило, тут апелюють до радянського минулого та вказують на його вплив, що є природним для країни, більшість населення якої народилося ще у СРСР, ще більша частка його представляють владу, дії якої фактично й визначають реальний напрям розвитку та реальний стан речей у країні¹. Рудименти радянського гатунку, втім, мають більш глибинні підмурки, але в цій статті ми зробимо спробу їхнього осмислення в контексті впливу на культурно-освітній простір з точки зору його значення для розбудови правової держави, де однією з визначальних характеристик є громадянська зрілість суспільства та особистості, є можливість вільного рішення та дії, що знаходить відбиття у понятті відповідальності.

¹ Див., напр.: Барабаш Ю. Г. Двадцять років незалежного поступу: втома від демократії чи утвердження нового конституційного проекту? / Ю. Г. Барабаш // Бюл. Мін-ва юстиції України. – 2011. – № 1 (січ.). – С. 5–13.

Актуальність теми статті зумовлена вказаними складностями процесів державотворення в Україні й необхідністю визначення реально-го становища у сферах, що значною мірою детермінують ці процеси, а саме: політичній, економічній, але насамперед правовій, яка у системному плані є показником ступеня належності до сучасних культурно-цивілізаційних процесів.

Проблеми розбудови правової держави перебувають у центрі уваги вітчизняного правознавства з часів набуття Україною незалежності, а особливо інтенсивно досліджуються з прийняттям чинної Конституції у 1996 році. Тільки провідними юристами-науковцями опубліковано сотні статей і десятки монографій, присвячених цим проблемам, яких постійно торкаються й історики, політологи, філософи, економісти, а також представники нової спеціальності «державне управління». На конференціях різного рівня та наукового статусу обговорювалися і загальноконцептуальні, і окремі питання, що стосуються розбудови правової, а також правової та соціальної держави, пропонувалися вирішення багатьох із них через інструментарій законодавства, економічних та інших реформ тощо. Втім, незважаючи на величезні зусилля науковців, гасла про європейський вибір, про намагання побудови саме правової держави, в Україні складається ситуація певної невизначеності і переважання нераціональних, неправових форм і впорядкування суспільного життя аж до принципів існування державних інституцій, тобто у сфері держави, і його — суспільного життя — регулювання, тобто у сфері права. Відверта перевага політичних форм буття із притаманною їм напругою та відчутними і впливовими елементами аморалізму, а також ірраціоналізм прийняття рішень у різних сферах життя створили досить складну й неопозитивну ситуацію відновлення побутових стереотипів і навіть архетипів минувшини, проявляються і як певні нагадування, а часто стають домінуючими і визначальними.

У спеціальній юридичній літературі ці процеси не оминули увагою насамперед представники теорії держави і права, а також конституційного права, де ми зустрічаємо приклади глибокого аналізу процесів державотворення та явищ, що не відповідають вимогам до сучасної правової держави. Так, у роботах М. Козюбри розглядаються насамперед конституційні засади процесів функціонування права та державотворення, у тому числі в контексті культурно-світоглядному¹,

¹ Козюбра М. Конституційний ідеалізм та конституційний нігілізм як прояви дефіциту правової культури / М. Козюбра // Наук. зап. НАУКМА. Юрид. науки. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2006. – Т. 53. – С. 3–7.

І. Сліденко конституційність аналізує з точки зору її фактичності, тобто реальної дієвості, включаючи процеси розбудови правової держави¹, О. Петришин звертає увагу на необхідність єдності юридичної форми та соціального змісту самого права, особливо у забезпеченні подолання свавілля державної влади², П. Рабінович широко відомий працями, де аналізується досвід роботи Європейського суду з прав людини, який тлумачиться як чи не найважливіший чинник руху до європейського праворозуміння та розбудови правової держави в Україні³. О. Скрипнюк спеціально дослідив проблеми розбудови правової та соціальної держави в Україні у фундаментальній праці, де неодноразово розглянув питання впливу рудиментів радянського гатунку у соціальному житті та юридичній практиці⁴, торкався він цього питання і в іншій великій праці, присвяченій здійсненню демократичного вибору нашої країни⁵. В. Тацій неодноразово вказував на важливість гносеологічних та аксіологічних проблем у персоналістичному аспекті⁶, що вже досить давно є предметом розгляду вітчизняних спеціалістів, які досліджують їх у світоглядному ракурсі⁷. У працях інших відомих вітчизняних правознавців зустрічаємо багато цікавих споглядань та обґрунтованих висновків стосовно проблем розбудови правової держави в Україні. Так, привабливою є ґрунтовна точка зору С. Максимова стосовно необхідності формування правового суспільства, яке можна тлумачити як умову створення і реального функціонування правової держави⁸.

¹ Сліденко І. Проблеми співвідношення юридичної і фактичної Конституції України з позицій світового конституційного виміру / І. Сліденко // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми : Зб. наук. пр. членів Тов-ва конституц. права з нагоди десятиріччя Конституції України, Конституційного Суду України та самого Товариства / відп. ред. проф. П. Ф. Мартиненко та доц. В. М. Кампо- К. : «Купріянова», 2007. – С. 9–32.

² Петришин О. Право як соціально-юридичне явище: до постановки проблеми / О. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 4 (51). – С. 3–18.

³ Рабінович П. М. Верховенство права з позицій європейсько-міжнародного та українсько-конституційного судочинства / П. М. Рабінович // Бюл. Мін-ва юстиції України. – 2006. – № 3 (53). – С. 12–14 ін.

⁴ Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : монографія / О. В. Скрипнюк. – К. : Ін-т держави і права. ім. В. М. Корецького НАН України, 2000.

⁵ Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006.

⁶ Тацій В. Людина і правова держава: проблеми взаємовідносин і взаємодії / В. Тацій // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 3–12.

⁷ Див., напр.: Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід / О. О. Бандура. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010 та ін.

⁸ Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 304–319.

Але питання сутнісного впливу культурно-світоглядних домінант та стереотипів, що склалися історично і мають суттєвий вплив на функціонування правових інституцій в сучасній Україні, зокрема тих, що були визначальними у радянські часи, розглядалися фрагментарно і в найбільш загальному плані, тому спеціальний аналіз цих чинників державотворення й обумовлює *новизну* теми цієї наукової розвідки.

Незважаючи на складність процесів розмежування та дезінтеграції, можна констатувати, що із отриманням свободи та можливості самоврядування відразу ж стали явними справжні обличчя кожної з колишніх республік СРСР, які значною мірою нівелювалися під час тоталітарного диктату. Іншими словами, внутрішні інтенції втілювалися у зовнішні форми згідно з уявленнями про соціальне співіснування у кожного народу та, відповідно, спрямовували дії так званих еліт, тобто керманців кожної країни, яка стала новою державою. Відвертого вигляду набули і внутрішні відносини, коли справжніми регуляторами процесів політичних, економічних тощо стали кримінальні дії, що спиралися на жорстку й примітивну силу, іноді й номінально державну. Тут цікавість для науковця — представника соціальних наук уявляє той факт, що в описаній ситуації ми бачимо ту «фізіогноміку культури» (О. Шпенглер), яка презентує її сутність взагалі.

Однак нашим завданням не є аналіз ситуації у всіх колишніх «братніх» республіках, картина є надто строкатою (від складного й неоднозначного оформлення європейського вибору країнами Прибалтики до фактичного відновлення деспотій у деяких країнах Середньої Азії), зупинимося лише на процесах, які є системоутворюючими стосовно державного устрою України, що формується. Географічне розташування території нашої країни, що значною мірою обумовлює її культурну «межовість» (В. Горський), принципово пояснює і «цивілізаційний розлом» (С. Хантінгтон), який постійно провокує відоме нагальне протистояння її західних та східних регіонів. Наукова неупередженість потребує запобігання апологетики відповідних точок зору, вона ж вимагає, якщо спиратися на універсальний діалектичний метод дослідження, визначення основної суперечності будь-яких явищ чи процесів. У контексті проблеми розбудови правової держави такою виглядає суперечність між задекларованими на різних рівнях (політичному, правовому тощо) гаслами, що спираються на правові цінності західного культурно-цивілізаційного ареалу (права людини, правова держава, конституційність тощо), та суспільною практикою, включаючи державно-правову, яка спирається переважно на цінності

іншого гатунку, скоріше східного культурно-цивілізаційного ареалу (ігнорування прав людини як наслідок надбюрократизації державних та інших владних органів, переважання різного типу буденних чинників навіть у формально-юридичній сфері, тобто фактичне порушення закону тощо). Залишилася також спадщина Радянського Союзу, коли «велетенський бюрократичний апарат заважає нормальним зв'язкам між людьми і стає гігантським паразитом, який висмоктує всі життєві соки із суспільства та жирує за його рахунок...»¹, про що свідчать дії так званої політичної еліти для збільшення своїх статків за рахунок зубожіння населення — людей, чиею працею і створено ці цінності. Звісно, для цього створюється і відповідна законодавча база, підкорюються інструменти загального, тобто держави, для вирішення питань часткового (корпоративного) або навіть індивідуального.

Звідси виглядає коректним припущення щодо непродуктивності буржуазних перетворень в Україні, оскільки останні принципово ґрунтуються на прозорості та суто юридичній процедурності, іншими словами, реально у нас відсутні культурно-історичні підстави для їхнього втілення в життя. Стає все більш впливовою думка, що ментальний склад переважної частини населення взагалі, а також дії та поведінка еліти дозволяють робити висновки про переважання в системі організації та регулювання соціальних відносин чинників феодального та навіть архаїчного характеру, що не дозволяє здійснитися поступу в бік раціональної структуризації суспільства. Останнє ж є однією з визначальних характеристик становлення й оформлення державного життя країн, які служать нині взірцем для правлячих кіл сучасної України. Втім самі ці кола постійно відроджують форми ірраціональні, що спираються значною мірою на уявлення буденного рівня, а не на теоретичні узагальнення й положення. Відповідно до значення та впливу вказаних кіл їхні дії масово тиражуються і стають не просто прикладом для наслідування, а набувають статусу норми, яка замінює часто-густо й норми поведінки, норми моралі, навіть норми права в конкретних ситуаціях повсякденного життя.

Архаїчність із переважанням зв'язків на кшталт родо-племінних є присутньою у всіх суспільствах, справа лише в тому, наскільки вагомим є вплив на цілісні суспільні системи, перш за все на державу. Існування та тлумачення їх у міфологічно-фольклорній формі відбиває ту функцію культури, яку можна назвати кумулятивною, а перенесен-

¹ Див.: Васильєв Л. Кризис социализма / Л. Васильев // Через тернии : Сб. статей. – М. : Прогресс, 1990. – С. 29.

ня образів примітивних етапів розвитку в образи художні є явищем природним і необхідним. Але коли такі архаїчні образи стають визначальними принципами у сучасному світі, це свідчить лише про домінують примітивності у суспільних відносинах, що фактично спотворює досягнення культури у сфері звільнення людини з тенет необхідності природного гатунку, іншими словами — знов зводить особистість до рівня частки (колективу), юридичною мовою — лише індивідуальних прав і свобод. Особливо яскраво ці процеси відтворювалися у тоталітарних державах відомих часів, причому ступінь знищення особистості (від морального до фізичного) не залежав від декларованих навіть Основним Законом прав і свобод. Як зазначає М. М. Гуренко, «обсяг прав, якими володів індивід на різних історичних етапах, наповнювався різним змістом залежно від умов функціонування суспільства»¹, а самі «умови функціонування суспільства» є умовами, що визначаються культурою як формою буття людини у світі.

Відтворення більш простих (примітивних) форм буття є й історично, і логічно позбавленням людини індивідуальної відповідальності, яка є необхідною складовою її прав і свобод у суто правовому (тобто юридичному, буржуазному) сенсі. Згадаємо, що це був один із провідних чинників радянського способу буття, який у термінології його критиків мав назву «гвинтиків», тобто людина розумілася як «гвинтик» надпотужного механізму держави. А складність ситуації для пострадянського світу пояснюється ще й тим, що людина (як *кожна* людина) взагалі у світі отримала можливість бути відповідальною за саму себе всього лише два-три століття тому, та ще й на досить обмеженій території — частині європейського континенту та частині Північної Америки. Оскільки ж однією з особливостей культурно-історичного розвитку нашої країни є постійна зневага до окремої особистості, то це надто часто унеможлиблює адекватну суспільну оцінку індивідуальної діяльності та хисту і це є результатом панування культурних стереотипів та традицій суспільства, яке часто ототожнюють із східним культурно-цивілізаційним ареалом. Відверте переважання впливу на суспільне життя, в цілому на суспільний, а значить і на державний механізм простих, тобто примітивних зв'язків, як правило зв'язків елементарних, починаючи з кривно-родинних (притаманних ще архаїчним суспільствам), роблять переважаною в організації суспільного життя негативну селекцію. Іншими словами, відбір відбувається не на

¹ Гуренко М. М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина / М. М. Гуренко. – К. : Логос, 2002. – С. 195.

основі виявлення найкращих кандидатур для виконання суспільно важливих функцій, а на основі того, що нещодавно називали «телефонним правом», ще раніше — належністю до певної групи, частки (партія) чи стану (дворянство) людей. Найкраще, яке називають найкращим (за переліком чи рангом посад тощо), фактично не є таким, оскільки відсутні процедури виявлення й оцінки такого. І ситуація є ще більш складною, оскільки формально такі процедури існують, але реально вони не діють.

Втім, зважаючи на те, чому нас вчили про природу людини класики людської думки від Платона до Гоббса і від Канта до багатьох наших сучасників, які вже визнані видатними мислителями, у попередньому абзаці аж нічого нового не сказано. Крім одного, і це є суттєвим: негативна селекція набирає обертів, але при цьому її так не називають. Але ж вчив нас ще Конфуцій про небезпечність «перекручування імен», характерно, що він говорив саме про небезпечність для існування держави. Набуття такими процесами системного характеру призведе до розпаду держави, про це також зазначав Арістотель (а потім Цицерон, Н. Макіавеллі, інші вчителі людства), наполягаючи на аксіоматичності таких положень. Звернемо увагу на те, що навіть форма державного устрою тут не має особливого значення, згадаємо Сократа, який критикував устрій демократичний, що сьогодні майже обожається: за крайнощі його проявів і саме у напрямі нехтуванням відповідальністю.

Зрозуміло, що взагалі вказана у назві проблема складна та багатогранна. У цьому тексті відзначимо лише ті її грані чи аспекти, які, як уявляється, є і найбільш суттєвими, і найбільш небезпечними. Почнемо із аспекту загальнокультурного. Його можна занотувати як констатацію такої якості нашої культури, яку можна означити як «вторинність». Це означає, що її носії налаштовані переважно на пасивне споживання досягнень інших культур і цивілізацій, не намагаючись конкурувати в творчому змаганні за створення нового та більш досконалого. Однак це не означає, що у нас немає творчих особистостей, це означає, що, по-перше, їх надто мало для динамічного і самостійного розвитку, і, по-друге, для таких творчих особистостей немає умов для реалізації свого потенціалу, навіть якщо суспільна користь від їхньої діяльності є очевидною. Немає сенсу доводити справедливість цієї заяви, згадаємо лише про кількість наших талантів у різних сферах діяльності, які сьогодні активно розвивають культури інших держав. Звідси багато в чому і впливають проблеми патріотизму, формування національної самосвідомості тощо. Стосовно останньої, незважаючи

на офіційний оптимізм щодо поліпшення уявлень про привабливість життя в Україні, такі елементарні методи дослідження, як опитування та бесіди, дозволяють зробити висновок про характеристику її стану як такого, що наближається до катастрофічного: значна кількість представників молодого покоління мріють покинути Україну і знайти можливість реалізації своїх життєвих планів в інших країнах світу. Таким чином, навряд чи тут можуть бути заперечення достатнього ступеня аргументації, оскільки об'єктивні показники життя у нашій країні свідчать про переважання попередніх стереотипів у сфері організації суспільного життя, наприклад, ступінь експлуатації працівників, яка багатократно переважає таку в європейських країнах. У науковій, зокрема юридичній, літературі зазвичай йдеться про «низький рівень» правосвідомості та правової культури населення, «корумпованість влади», «бюрократизм апарату» влади і центральної, і на місцях¹, але така констатація не є новою, а головне — не відповідає на питання, що може прояснити сутність проблем такого роду: «чому так відбувається?»

Таке становище з точки зору культурно-цивілізаційного підходу можна прокоментувати наступним чином. Оскільки Україна належить до країн, де однією з головних культурних характеристик є вторинність, тобто некреативна парадигма розвитку соціуму, остільки запозичення досягнень інших культур є основою існування такого типу суспільств, які нездатні на створення раціональних форм регулювання відносин. У таких суспільствах уже починаючи із системи освіти відбувається негативна селекція, тобто відбір до наступного щаблю соціальної ієрархії не за об'єктивними показниками реальних здібностей та творчих можливостей індивіда, як то організовано у буржуазних (правових) державах, а за ознаками іншими, насамперед належністю батьків чи до владних, чи до фінансових кіл². Звідси постійна та юридично оформлена (у вигляді дипломів про освіту, наукових ступенів тощо) соціальна фікція, яка визначається у подальшому впливі на доступ до матеріальних ресурсів та соціальних благ. Це відбувається через формально-юридичне оформлення таких «спеціалістів» у владні структури,

¹ Див.: Тацій В. Проблеми реформування конституційних засад державного ладу України / В. Тацій // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 3 (50). – С. 8.

² Див. докладніше: Даренский В. Ю. Социальная избыточность высшего образования: позитивный фактор или фактор социального кризиса? / В. Ю. Даренский // Практична філософія. – № 2. – 2006 (№ 20). – С. 61–70. Див. також: Литвинов О. М. Народження негатив-патерналізму: щодо біди, що насувається на нашу країну, або про принципи навчання по-українськи / О. М. Литвинов // Вісник Дніпропетр. нац. ун-ту: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2007. – Вип.15. – С. 285–292.

іншими словами, суспільно та державно значущі функції виконують особи, які часто принципово робити це не можуть. Тому негативна селекція як сформований у суспільстві підхід до відбору і формального визначення кращих, які реально не є такими, стає значним, а іноді й вирішальним чинником державотворення. Звідси констатуємо, що сьогодні йде стрімке перетворення держави навіть не на феодальну, оскільки в класичному феодалізмі існували певні умови для перспективного економічного та соціального руху, до того ж оформленого юридично, особливо в містах¹, а на суспільство архаїчного типу, де переважаючими чинниками соціальної стратифікації є кривно-родинні зв'язки, належність чи близькість до пануючої верстви («кумівство» тощо). І це не є навіть патерналістською моделлю у сталому науковому її розумінні, оскільки сюди втрутився прогрес технологічного характеру, насамперед машинно-інформаційний, і ці процеси потребують окремого розгляду та спеціального аналізу. А все вищевикладене дозволяє, як уявляється, назвати державний лад, що формується в сучасній Україні, *негатив-патерналізмом*.

Окремими питаннями у цьому контексті постають і такі, що стосуються прав людини, економічного становища та рівня життя (насамперед із надзвичайним ступенем експлуатації найманих робітників), надцентралізації влади та ресурсів (створення з Києва фактично імперського центру на кшталт Москви), а значить — постає проблема справедливості/несправедливості, що є, як відомо, стрижневою у тлумаченні права та функціонуванні правової системи. Строкатий та складний симбіоз архаїчних, феодальних та радянських (які самі по собі значною мірою були архаїчними та феодальними) традицій та підходів до правового регулювання життя суспільства і процесів державотворення роблять визначальними чинники, які стримують ідеї реальної демократизації та позитивного поступу, а політико-правова риторика, орієнтована на буржуазно-правову, тобто юридичну термінологію, перекидає все у реальному житті.

Виправданням цьому, правда, вельми слабким, може бути, наприклад, апеляція до складності процесів у пострадянському світі або кон-

¹ Яскравим прикладом цього є, як відомо, феномен «магдебурзького права». Див. про це, напр.: Білоус Н. Міста і влада: Вплив Люблінської унії 1569 р. на появу нових міст у Наддніпрянській Україні / Н. Білоус // *Війни і мир*; за заг. ред. Л. Івашиної. – К., 1994. – С. 17–28; Василенко Н. Право магдебургское / Н. Василенко // *Енциклопедический словарь*: в 41 т. / под ред. И. Е. Андреевского; изд.: Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. – СПб., 1898. – Т. 24. – С. 890–896; Резніков А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис): монографія / А. В. Резніков. – Луганськ, 2006. – С. 148–182 та ін.

статація аналогічних процесів і в державах, які ми вважаємо правовими та демократичними, де також відбувається таке, що віддалено нагадує описані у цих рядках реалії нашого буття. Наприклад, один із провідних сучасних філософів права О. Гьофе сформулював таку проблему, як «дружба замість справедливості», пояснюючи розуміння дружби сучасною людиною як прагматичні дії задля виживання через кооперацію для підтримання певних спільних інтересів¹. Втім останнє аж ніяк не може інтерпретуватися через поняття патерналізму та негативної селекції, оскільки на заваді примітивізації суспільних процесів стають раціонально вибудовані правові, політичні, економічні тощо інституції, які є відсутніми у країнах вторинної культури, що лише копіюють та запозичують, а не створюють та надають — нові ідеї, продукти, знання і т. ін. Таким чином, словосполучення «негатив-патерналізм» стосовно процесів функціонування держави та відповідних її органів сьогодні може бути запропонованим для визначення становища, що склалося, у багатьох країнах пострадянського простору. Стосовно розширення його у бік використання для характеристики інших країн та держав, де примітивні та буденні форми існування створюють схожий тиск на соціальні процеси та державу, у цьому тексті говорити не слід, оскільки це питання у такому напрямі потребує спеціального дослідження.

Литвинов А. О культурно-мировоззренческих основаниях деформаций правового государства

Как результат философско-правового анализа процессов государственного строительства в культурологической плоскости доказывается правомерность определения современного строя в Украине как «негатив-патернализм». Одним из важнейших оснований такого положения называется влияние советских мировоззренческих стереотипов.

Ключевые слова: правовое государство, вторичные культуры, отрицательная селекция, негатив-патернализм.

Lytvynov O. About cultural world outlook bases of deformation of law ruled state

It is proved the legality of definition of the modern system in Ukraine as «negative-paternalism» as a result of philosophic and legal analysis of the processes of state development in cultural studies surface. One of the main courses of such situation it is named the influence of Soviet world outlook stereotypes.

Keywords: law ruled state, secondary cultures, negative selection, negative-paternalism.

¹ Див.: Гьофе Отфрід. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / пер. з нім. Л. А. Ситниченко, М. Д. Култаєвої / О. Гьофе. – К. : Альтерпрес, 2003. – С. 153–158.